

BABONÁS SZOKÁSOK ÁRPÁD-KORI FALVAINKBAN

WOLF MÁRIA

Árpád-kori falvaink babonás szokásaival, illetve ezek régészeti nyomaival meglehetősen keveset foglalkozik szakirodalmunk. Ezen jelenségek megfigyelésének fontosságára, értelmezésük lehetőségére és nehézségére a magyar falukutatás megindítója, Méri István hívta fel elsőként a figyelmünket a Tiszalök-rázomi lókoponyával kapcsolatban.¹ Magunk két e témakörbe tartozó, a közelmúltban előkerült leletet szeretnénk itt bemutatni, megkísérelve értelmezésüket is.

1983-ban Sajólad határában Kemej elpusztult középkori falu területén végeztünk kisebb, szondázó ásást. Az ásás során egy XII–XIII. századi település objektumai, néhány gödör, valamint egy földfelszínre épített objektum részlete látott napvilágot. Ettől mintegy hat méterre DNy-ra egy, a mai felszíntől számított 2,66 m mély, egy méter átmérőjű gödörben egy palackot találtunk, amely szájával Ny felé fordítva helyezkedett el. Mellette egy sertés fogtöredékét, egy ló lábszárcsont darabot, valamint egy emberi combcsont darabot találtunk.² A palack fehér, szemcsés homokkal soványított, kézikorongon készült, ennek következtében kissé aszimmetrikus. Az utólagos simítás nyomai jól látszanak rajta. Pereme körben hiányzik. Magassága: 25,5 cm, fenékmérete: 10,3 cm, peremátmérete: 4,9 cm. A palackot analógiái alapján a XII–XIII. századra keltezhetjük³ (1. kép).

A merőben szokatlan leletegyüttes első pillanatban is valamely babonás szokás régészeti nyomának látszott. Kérdés azonban, hogyan értelmezhetjük. Árpád- és késő középkori ásásainkon a dolog természeténél fogva a leggyakrabban az építési áldozatok nyomára bukkanunk. A teljesség igénye nélkül említünk itt most néhányat: építési áldozatként elásott korsót találtak Budán a Szent Péter mártírról elnevezett plébániatemplom szentélyében. A XIII. századi bécsi korszóban állati hamvak is kerültek elő.⁴ Székesfehérváron, a mai püspöki székesegyház elődjének, a XII–XIII. század fordulóján épült Péter templomnak az alapozási mélységéig lehatoló áldozati gödörben 4 edényt, két üvegpoharat, egy teljes kutyacsontvázat, 7 tyúkot, egy tojást, egy libát és egy marhakoponyát találtak.⁵ Fazékba rejtett kakascsonkokat találtak Vácszentlászló–Pusztatemplomnál.⁶ Zalaváron, az Árpád-kor elejéről való templom hajójában egy fa dabozban egy palackot találtak, amelyben nem volt föld.⁷ Mindezen leletek közös jellemzője, hogy rangos épület, templom belsejéből került elő. Hasonló leleteket Európa-szerte ismerünk.⁸ Külön kutatást érdemel, hogyan fér meg az építőáldozatok nyilvánvalóan nem keresztény eredete,

1 Méri I., 1964a. 111–115.

2 A csontanyag meghatározásáért Vörös Istvánnak tartozom köszönettel.

3 Antalóczy I., 1980. 164. 11. kép; 147. 13. kép; Parádi N., 1955. XXXVII. tábla 1.

4 H. Gyürki K., 1967. 80–83.

5 Régészeti Füzetek I. No. 22. 1969. 70–71.

6 Kvassay Judit szíves szóbeli közlése.

7 Cs. Sós Á., 1954. 273. 2. kép 7., 267–273.

8 Bartha E., 1984. 23–24.

gondolatvilága az épületek rendeltetésével, építésük kapcsán is végzett keresztény szertartásokkal.

Építési áldozatként elásott kakas csontvázát találták meg Kardoskúton egy egyszerű falusi házban.⁹ Keszthely–Fenekpusztán, egy Árpád-kori putri lesározott padlója alatt, a DK-i sarokban, a bejárat közelében egy kuvasz kan teljes csontvázát találták meg.¹⁰ A lelet ismertetésekor maga az ásató veti fel a kérdést, vajon építési áldozattal, vagy egyéb, bajelhárító, rontást megelőző babona emlékével állunk-e szemben. A kutya magyar néphitben betöltött szerepével több tanulmány is foglalkozik, a közelmúltban *Vörös István* szentelt nagyobb léleketű munkát az Árpád-kori kutyaleleteknek és ezek értelmezésének.¹¹ Ez a lelet átvezet bennünket ahhoz a nem túlságosan nagy leletcsoporthoz, amely kétség kívül valamely babonás cselekedet emlékét őrizte meg számunkra, de nem sorolható az építési áldozatok körébe. Biztosan nem építőáldozat volt az a lelet, amely Keszthely–Dobogón került elő. Egy 40 cm átmérőjű, 80 cm mély gödörben fazékkal lefedett tojást, ezen hegytel fölfelé egy vasszöveget találtak. Az új fazék alján három koncentrikus körben álló görög kereszt alakú fenékbélyeg volt. Az edény alját egy helyen kilyukasztották. A leletek ásatója a tojásnak a magyar néphitben betöltött szerepét elemezve betegséget, rontást távoltartó varázslás emlékének tartja.¹² Nézete szerint a tojás bajelhárító szerepét tovább fokozza a hegyével fölfelé állított vasszög, amelyről görbült formája alapján feltételezi, hogy másodlagosan felhasznált koporsószög. A koporsószögek varázslatokban betöltött szerepéről a későbbiekben még lesz szó.

Szájával lefelé fordított edényt, és benne kisebb állat csontjait találták meg Esztergomban, a lelet a középkori Szentpálfalvához kapcsolható.¹³ Esztergom–Alsószzigeten, a kolostor ásatása során, egy XII. századi érmekkel keletkezett rétegben szájával lefelé fordított fazék alá rejtve csirkecsontvázat, tojást és három vasszöveget találtak.¹⁴ Itt ismét szembe kerülünk azzal a ténnyel, hogy a babonák, varázslatok az erősen keresztény közegben, egy kolostorban is előfordultak.

Áldozati céllal elásott edényeket találtak Esztergom–Szentkirály középkori falu feltárása során is. A település különböző pontjain kis gödrökben szájukkal lefelé fordított fazekak kerültek elő. Ezek közül kettőben csirkecsontok voltak, három alatt pedig a földbe szúrva vasszöveget és tojást találtak. E leletek egyike sem épületben került elő.¹⁵ Rituális céllal elásott edényt találtak Kajárpéc–Pokolfa-dombon is. A mai felszíntől számítva 70 cm mélyen előkerült Árpád-kori fazék szájával fölfelé állt, közelében települési objektumra utaló nyom nem volt. Az edényt egyéb leletek nem kísérték.¹⁶ Szájával lefelé fordított cserépbográcsot találtak Kajárpéc-kispéci részének belterületén is. A mintegy fél méter mélyen előkerült bogrács alatt csirkecsontok is voltak.¹⁷ Szájával lefelé fordított fazekat találtak az Árpád-kori Fenék falu feltárása során is. Az edény alatt ép nyílhegy és további három vastárgytöredék is előkerült. Ezek egyike egy páncéltörő nyílhegy maradványa, amely alapján a leletegyüttest a XII. századra keltezi az ásatója. Az edény körül települési objektumot nem találtak.¹⁸ A felszínhez igen közel került elő Vörs–Borzás dűlőben egy Árpád-kori fazék. Benne szárnyascsontokat és tojáshejat talál-

9 Méri I., 1964b. 16–17.

10 Matolcsi J.–Sághy K., 1983. 716–717.

11 Bálint Cs., 1971a. 295–314.; Vörös I., 1990–91. 117–143., 179–196.

12 Sági K., 1967. 55–88.

13 Régészeti Füzetek I. Ser. 1. No. 22. 1969. 58.

14 Régészeti Füzetek I. Ser. 1. No. 38. 1985. 96.

15 Horváth I., 1978a. 42., 1979b. 86.

16 Takács M., 1992.

17 Takács M., 1992.

18 Jankovich B. D., 1991. 185., 190.

tak, tetejét egy kőlap fedte. Ez az edény sem köthető települési objektumhoz.¹⁹ Csobajon, a kelta temető feltárása során került elő egy szájával lefelé fordított Árpád-kori edény, amely alatt ugyancsak tojást találtak.²⁰ Árpád-kori edény, benne tojáshéj és tyúkcsontok kerültek elő Jászágó É-i határában is, az Ágó patak partján.²¹

Minden bizonnyal e körbe sorolhatjuk az általunk Sajólád–Kemejen feltárt leleteket is. Mivel a gödör, amelyben a leleteket találtuk, egyik települési objektumhoz sem kapcsolható, építési áldozatként való értelmezését valószínűleg elvethetjük. A leletegyüttes valamennyi darabja némiképp eltér azonban a fentebb említettektől. Maga az edény, a palackforma sem általános, inkább kisebb-nagyobb fazekakkal találkozunk. Hogy azonban palackunk mégsem egyedülálló, azt a Budapest–Csalogány utcai, a zalavári, sőt, egy XII–XIV. századi soproni leletegyüttes is bizonyítja. Itt négy kiöntőcsöves korsó került elő, amelyeket építőáldozatként értelmez az ásatójuk.²² De a palackforma, a folyadék tárolására szolgáló edény sem lephet meg bennünket, ha arra gondolunk, hogy a néprajzi anyagból, és a középkori boszorkányperekből egyértelműen kiderül, mily fontos szerep jutott a varázslatokban a vérnek, a tejnek, vagy a hajnalban szedett harmatnak. Az emberi csontnak leletünkben való felbukkanását ugyancsak a néprajzi anyag alapján tudjuk értelmezni. E szerint a halott, főleg a különös körülmények között elhunyt testrészei, ruhája, sírjából előkerült tárgyai, koporsója, koporsószőge mind varázserejű, segítségével igyekeznek gyógyítani, betegséget távol tartani. Mindezeket felhasználják termés és szerelemvarázslásra is. A temetőben talált koponya pora például részegséget gyógyít, az egyéb csontok pedig kelések és daganat gyógyítására szolgálnak. Ha fészekbe teszik jól kelnek a csirkék, ha jászol alá ássák, fényesek és kövérek lesznek tőle a lovak.²³ Ezekhez hozzátéve még a lónak a magyar néphitben koponyájának, csontjainak a hiedelmekben betöltött szerepét aligha tévedünk, amikor leletünkben egy, az állatokat rontás ellen védelmező, egészségüket, szaporodásukat elősegítő varázslás emlékét látjuk.

Másik leletünk időben jóval korábbi az eddig tárgyaltnál. 1979-ben Szikszón, a Vadász patak partján alkalmi homokbányászat közben emberi csontvázat találtak. A helyszíni szemle során a leleteknek már csak a helyét lehetett megfigyelni, a csontokat és a mellettük talált tárgyakat összegyűjtve adták át nekünk. Az előkerült csontok egy ló és egy emberi váz maradványai voltak, mellékletük egy kengyel, egy töredékes zabla, valamint egy töredékes szablya volt. A sír mélysége 70 cm, tájolása megközelítőleg 231° volt.

A sírtól körülbelül 7 méterre É-ra, a homokbánya falából nagyobb edény töredéke látszott ki. Ezt kibontva egy nagyméretű, szájával lefelé fordított, a föld által összenyomott edény, benne pedig egy kisebb, szájával felfelé álló, teljesen ép edény került elő. Más leletet sem az edényben, sem a környékükön nem találtunk, az edények számára ásott gödör föltját nem lehetett megfigyelni. A mai felszíntől számítva 160 cm mélységben helyezkedtek el.

A helyszíni szemlét követő leletmentés során egy másik sírt is találtunk, sajnos azonban ezt is csak térdtől lefelé tárhattuk fel. A váz többi részét már előzőleg kibolygatták. A sír mellékletei: két kengyel és egy oldalpálcás zabla, elmondás szerint a térd tájékán helyezkedtek el, ezeket összegyűjtve kaptuk meg. A sír mélysége 73 cm volt, tájolása megközelítőleg 316°.

Az illegális homokbányászat a leletmentés ideje alatt is folyt, ennek során a síroktól mintegy 5 méterre Ny-ra egy malomkő került elő. Erre rábontva kissé mélyebben egy

19 Költő László szíves szóbeli közlése.

20 Hellebrandt M., 1989. 49.

21 Fodor I., 1986.

22 Régészeti Füzetek I. Ser. 1. No. 26. 1973. 109.

23 Szendrey Zs., 1938. 32–33.

másik malomkövet is találtunk. A malomkövek teljesen épek voltak, a mai felszíntől számítva 140, illetve 150 cm mélységben helyezkedtek el.

Az *első sír* leletei a Herman Ottó Múzeum 1980. évi költözése során elvesztek, így erről sajnos semmi érdemlegeset nem tudunk mondani. E sír egyetlen megmaradt lelete a lókoponya mosása során előkerült vastárgyűredék, amely feltehetően tegez vasalásához tartozott.

2. *sír*: Oldalpálcás vaszabla. Szájvasa szimmetrikus, vastag, négyzet átmetszetű, élein taréjos kiképzésű. A szájvasak kettős gyűrűben végződnek. A belső gyűrű párhuzamos a szájvas síkjával, a külső erre merőlegesen helyezkedik el. A belső gyűrűkben ülnek az egyes oldalpálcák. Ez utóbbi szíjtartó fülei letörtek, villás szárral és hosszú nyakkal kapcsolódnak az oldalpálcához (2. kép).

Karoling-normann típusú kengyelpár. Egyikük szíjtartó füle letörtött, indítása alapján eredetileg a szárak síkjában helyezkedett el, dudoros nyakkal kapcsolódott a szárakhoz. Szárai félkör átmetszetűek, a talpalónál kiszélesednek. Talpalója enyhén domború, alsó részét a két szélén és a közepén egy-egy borda erősítette. Ugyanilyen kiképzésű a másik kengyel is. Ennek szíjtartó füle ép, kisméretű lekerekített téglalap alakú nyílással. Egyik szárának alsó harmada és a talpaló hozzá csatlakozó része hiányzik. Mindkét kengyel azonos méretű (3. kép).

E kengyeltípus meglehetősen ritka a honfoglalás kori leletanyagban idáig mindössze 34 példány volt ismeretes belőle. Ezek nagy része szórvány leletként került elő, csak egy-nyésző hányadék (6 darab) az, amely leletegyüttes részeként értékelhető. E típus származási helyének megállapításával és datálási problémáival a közelmúltban két tanulmány is foglalkozott,²⁴ megállapítva, hogy a magyarság nem keletről hozta magával, Kárpát-menedenci megjelenésével a X. század első kétharmadában számolhatunk. Hasonló kengyel került elő a káros II. temető 51. sírjából, ahol a harcos ruhájára varrva három arab dírhemet is találtak (Achmed ibn Iszmail 910–911, Tahir ibn Mohamed 906–907, Iszmail ibn Achmed 897–897).²⁵ Magányos férfi sírjában találtak ilyen típusú kengyelt Zsombón.²⁶ E sír mellékleteként ezüst lemezből kivágott négyzetes alakú övveretek is kerültek elő, amelyeket a IX. század végére, X. század elejére keltez a kutatás.²⁷

E két lelet örvendetesen szaporítja e ritka tárgy típus értékelhető darabjainak a számát, megkönnyítve közelebbi keltezésüket is. A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy a karoling-normann típusú kengyeleket már a X. század első harmadában használták. Ez meghatározza a szikszói 2. sírből előkerült leletek korát is.

Edények: Nagyméretű, barnás-szürke, homokkal soványított, finoman iszapolt, kézikoronon készült. Szája széles, pereme enyhén kihajlik. Egész testét fésűsen bekarcolt hullámvonal-köteg, legalját egyenes vonalköteg díszíti. Bekarcolt hullámvonal-köteg található a peremén belül is. F. á.: 15,4 cm, Sz. á.: 32 cm, M: 36,4 cm (4. kép).

A kisebbik edény barnás-szürke, homokkal soványított, finoman iszapolt, kézikoronon készült. Keskeny pereme enyhén kihajlik. Vállán sűrű, majd egyre lazuló hullámvonalak, ezek alatt egyenes vonal díszíti. F. á.: 9,5 cm, Sz. á.: 12,5 cm, M: 22 cm (5. kép). Az edényeket analógiáik alapján a X. századra keltezhetjük.²⁸

Az előkerült leletek együttes értelmezése több szempontból is nehézségbe ütközött. Az edények és a malomkövek nagyjából azonos mélységből 140–160 cm-ről, a sírok azonban ennél jóval sekélyebb, 70 cm mélységből kerültek elő. Mindezideig honfoglalás

24 Mesterházy K., 1981. 211–222.; Kovács L., 1985. 125–139.

25 Révész L., 1989. 37.

26 Lásd: Lőrinczy G.–Szalontai Cs., ugyanebben a kötetben lévő cikkét.

27 Fodor I., 1980. 18., 6. jegyzet

28 Nagy edény: Točik A., 1971. XXI. tábla 29., LVI. Kis edény: Točik A., 1971. XXIII. tábla 22., Liptáková Z., 1963. 3.1.

kori temetőben malomköveket nem találtak, és csak igen ritkán fordul elő az is, hogy edények a sírokon kívül kerüljenek elő. Hasonló jelenséget figyeltek meg Lőrinci–Selypi pusztán,²⁹ valamint Csáboron (Capor, Szlovákia).³⁰ Mindkét edény sekély, 50 cm-es mélységből került elő, az utóbbi fejjel lefelé fordítva.

A sírok közé illeszkedő gödörben került elő edény Hódmezővásárhely–Nagyszigeten is. A 64. és a 65. sírok között, egy 131 cm átmérőjű, és a mai felszíntől számítva 142 cm mély gödörben, a fenekétől 15–20 cm-re egy edény széttört darabjai hevertek. A gödör alján körülbelül 15 cm-es betöltés, e fölött beiszapolódott réteg helyezkedett el, ezen feküdtek az edény szótszóródott töredékei. Elhelyezkedésük alapján az edényt valószínűleg bedobhatták a gödörbe, nem a föld nyomta szét. A sírok közül, amelyek közé pontosan illeszkedett ez a gödör, a 64. rendellenesen mély, 163 cm volt. A benne fekvő férfit enyhén oldalra fordították, bokáját összekötözték, talpa alá egy, az élével a talp felé fordított vaskést helyeztek.³¹

Az edény világosbarna, homokkal soványított, finoman iszapolt, gyorsan forgó korongon készült. Pereme enyhén kihajlik. Vállán hornyolatok díszítik, külsején koromnyomok látszanak. F. á.: 6,6 cm, Sz. á.: 14 cm, M: 18 cm (6. kép).

A Hódmezővásárhely-nagyszigeti temetőt az előkerült leletek alapján a X–XI. századra keltezi ásatója. Az edény azonban, amelyet az imént ismertettünk, élesen eltér a X–XI. századi edényművesség eddig ismert legtöbb darabjától. Nem feladatunk itt most ez ellentmondás végleges feloldása, annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy mivel a gödör, amelyből az edény előkerült, pontosan illeszkedik a feltárt sírsorba, vagy a gyorsan forgó korongon készült edényt kell a X–XI. századra kelteznünk, vagy azt kell feltételeznünk, hogy a Hódmezővásárhely-nagyszigeti X–XI. századi temető sírjelei, sírhalmi maradtak fenn a XIV. századig, a gyorsan forgó korong általános elterjedéséig. Igen mesz szíre vezetne bennünket a rendellenes temetkezés és az edény összefüggésének a vizsgálata is.

Mivel sem a leletmentés, sem a közben végzett terepbejárásunk során nem találtunk településre utaló nyomokat, valószínűtlen, hogy a szikszói edényeket és a malomköveket egy telephez kapcsolhatnánk, amely a korábban itt elhelyezkedő temetőre rátelepült. A leletmentő ásatás nem adott semmiféle támpontot arra nézve sem, hogy az előkerült két síron kívül voltak-e további sírok ezen a kis dombon.

A leletgyűttes értelmezésére a történeti anyag tanulmányozása nyújtott lehetőséget. Korai okleveleinkben igen gyakran szerepelnek határpontként sírhelyek, temetők.³² Az egyik legkorábbi ilyen jellegű adat éppen a mi vidékünkéről származik, a százdi apátság 1067 körül keletkezett alapítólevele a besenyők kútját és sírját jelöli meg határként.³³

Az előzőhöz hasonlóan Dél-Borsodból származik egy 1194-es adat is, ekkor Pel határában (ma is meglévő helynév Ároktő határában: Pély pusztá) Beque sírját említik határjelként.³⁴ Az ország területéről számos hasonló példát ismerünk, amikor egy sírhelyet, vagy egy mindenki által ismert temetőt használnak fel a kialakuló falvak határainak elkülönítése során.³⁵ A határ és a temetkezési hely kapcsolata a későbbi évszázadokban is megmaradt, ekkor azonban a korai adatokhoz képest megfordult a helyzet. Nem egy meglévő sírhelyet használtak fel ugyanis határpontként, hanem a határt használták temetkező helyül. Ide temették mindazokat, akik valamilyen oknál fogva nem kaphattak helyet

29 Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. No. 624.

30 Točík A., 1969.

31 Révész László szíves szóbeli közlése.

32 Kristó Gy., 1981.

33 Wenzel G., 1860–74. I. 24.; vö. Kristó Gy., 1981.

34 Wenzel G., 1860–74. XI. 56.; vö. Kristó Gy., 1981. 23.

35 Kristó Gy., 1981.

a közösség temetőjében: a keresztleletlenül elhalt gyerekeket, a kivégzetteket, az erőszakos halállal haltakat.³⁶

A határok állandóságát olyan helyeken is igyekeztek biztosítani, ahol azt csak egy földhányás, egy földből készült határjel mutatta. Ez okból a földhányásokba különféle titkos jeleket ástak el, amelyeket a határhalom szétdőlése esetén is meg lehetett találni. Ilyen titkos határjelek voltak a széndarabok, téglák, kövek, gyakran malomkövek, cseréptöredékek és üvegszilánkok, illetve ép edények³⁷ is. Ez utóbbira az első írásos adatunk 1176-ból való, ekkor egy üveg bort ástak el a föld határjelbe.³⁸ 1458-ban egy nagy kun korszót említenek, amelyet egy kis dombba ástak el.³⁹ A középkor végi, újkor eleji határjárásokban, határperekben számos ezekhez hasonló adatot találunk. A titkos határjelek kutatásával foglalkozó irodalom úgy véli, hogy az étel, ital illetve ezek tárolására szolgáló edények elhelyezése a határokon olyan áldozatra utal, amellyel a halottakat szokták megtisztelni bizonyos ünnepeken, s mint ilyenek, feltehetőleg köze van a határ és a temetkezési hely egész történelmünk során kimutatható kapcsolatához.⁴⁰

A fentiek alapján úgy véljük, hogy a Szikszó határában talált leletegyüttest egy határjelként értelmezhetjük.

A határjelek történeti, néprajzi kutatása már a múlt században megindult. Különösen sokat foglalkoztak a határok körüli hiedelmekkel. A témának nagy lendületet adott Arany János Hamis tanú című balladája is.⁴¹ A határjelek régészeti kutatása azonban mindezekig várat magára. Pedig a fentebb idézett százdi alapítólevélben szereplő helynevek nagy többsége ma is megtalálható a térképeken, ezek segítségével talán azonosítani lehetne az egykori határpontokat. Ami ennél is fontosabb azonban, a „besenyők sírja” helyének azonosítása és lehetőség szerinti feltárása. Ennek jelentőségére már Kristó Gyula ráirányította a figyelmünket.⁴² Ugyancsak ő biztat bennünket a határpontként szereplő magányos sírok felkutatására is, megvilágítva ezeknek történeti jelentőségét.

A Szikszó határában véletlenül előkerült leletegyüttes talán lehetővé teszi azoknak a fentebb említett leleteknek a jobb megközelítését, pontosabb értelmezését is, amelyek a települések határain kívül kerültek elő, és nem köthetők semmiféle telepjelenséghez sem. A leletek kora ugyanakkor elgondolkodtat bennünket az állandó határu falvak kialakulásának idejéről is: lehetséges, hogy ilyenek már a X. század végén, XI. század elején is voltak.

36 Takács L., 1987. 203–212.

37 Takács L., 1987. 95–101.

38 Wenzel G., 1860–74. I. 74.; vö. Takács L., 1987. 98.

39 Györffy I., 1921. 142.; vö. Takács L., 1987. 98.

40 Takács L., 1987. 100.

41 Takács L., 1987. 9–13.

42 Kristó Gy., 1981. 22., 11. jegyzet.

IRODALOM

Antalóczy I.

- 1980 A nyíri izmaeliták központja. Böszörményfalú régészeti emlékei. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV. 131–170.

Bartha E.

- 1984 Házkultusz. *Studia Folclorica et Ethnographica* 14. Szerk.: *Ujváry Zoltán* Debrecen

Bálint Cs.

- 1971a A kutya szerepe a X–XI. századi magyar hitvilágban. *MFME.* I. 1. 295–314.
1971b A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. *MFME.* I. 2. 85–107.

Fehér-Éry-Kralovánszky

- 1962 A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *Rég.Tan.* II. Bp.

Fodor I.

- 1980 A magyar–bolgár–török kapcsolatok történeti háttéréről. In: *Bolgár tanulmányok III.* Szerk.: *Dankó Imre*
1986 Középkori építőáldozat Jászágón. *Com.Arch.Hung.* 139–145.

Györffy I.

- 1921 Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban. *Föld és Ember.* 59–62.

H. Gyürki K.

- 1967 Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában. *Arch. Ért.* 94. 80–83.

Hellebrandt M.

- 1989 Der Keltische Kantharos von Csobaj und sein historischer Hintergrund. *Act.Arch.Hung.* 41. 33–51.

Horváth I.

- 1979a Esztergom–Szentkirály DRH. 1. 37–45.
1979b Esztergom–Szentkirály középkori falu, temető. *Dunai Rég. Közl.* 85–87.

Jankovich B. D.

- 1991 Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978. *Zalai Múzeum* 3. 185–211.

Kovács L.

- 1985 Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I. *Com.Arch.Hung.* 125–139.

Kristó Gy.

- 1981 Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *Acta Historica (Acta Univ. Szeged)* LXXI. 21–27.

Liptáková Z.

- 1963 Slovanské pohrebisko z X–XI. storočia v Úľonoh nad Žitavou. *SA.* XI–1. 223–235.

Matolcsi J.–Sághy K.

- 1983 Építőáldozat vagy szellemi házörző? *Élet és Tudomány* 716–717.

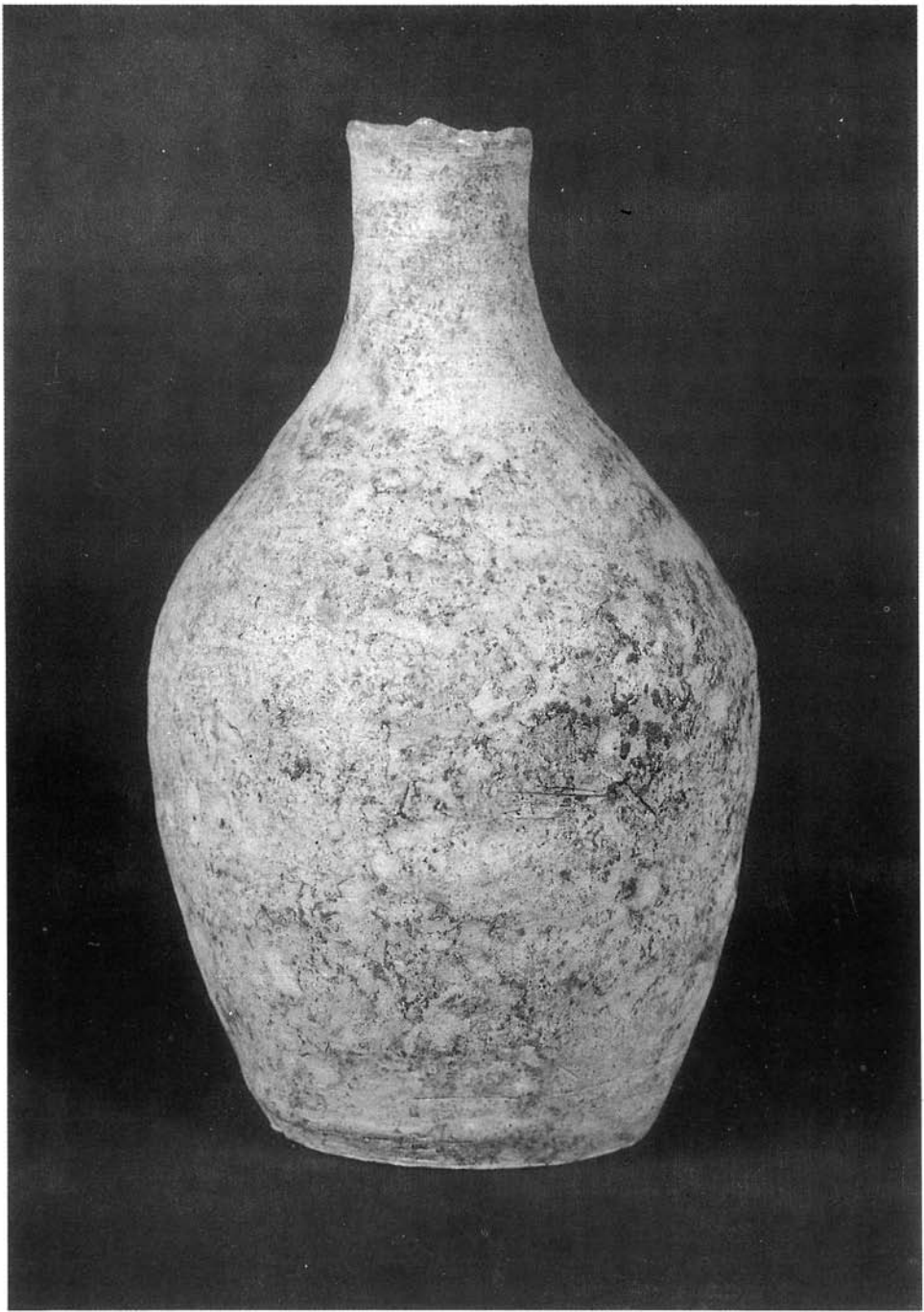
Mesterházy K.

- 1981 Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. *FA.* XXXII. 211–222.

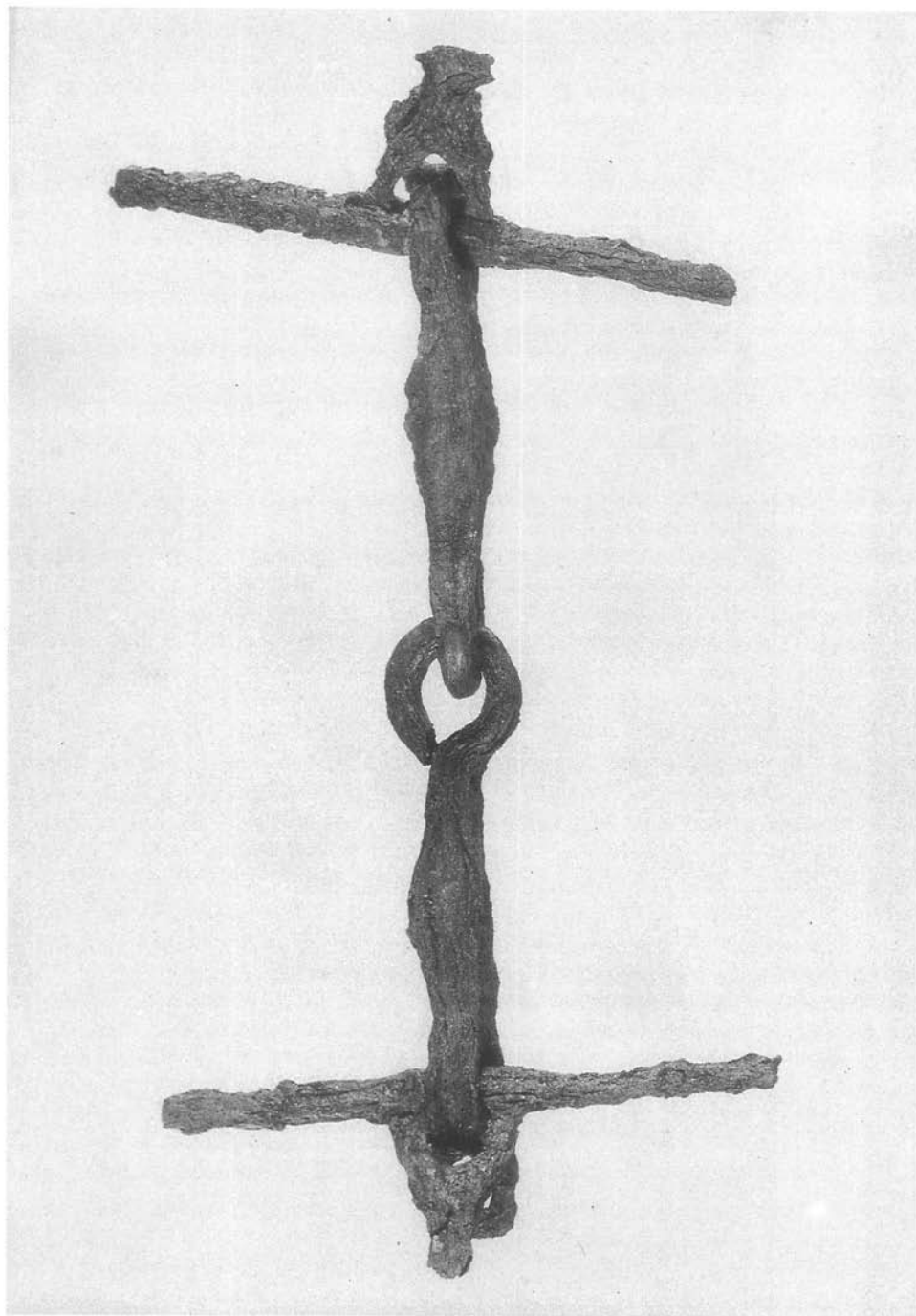
Méri I.

- 1964a Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Régészeti Füzetek Ser. II.* 12. Bp.

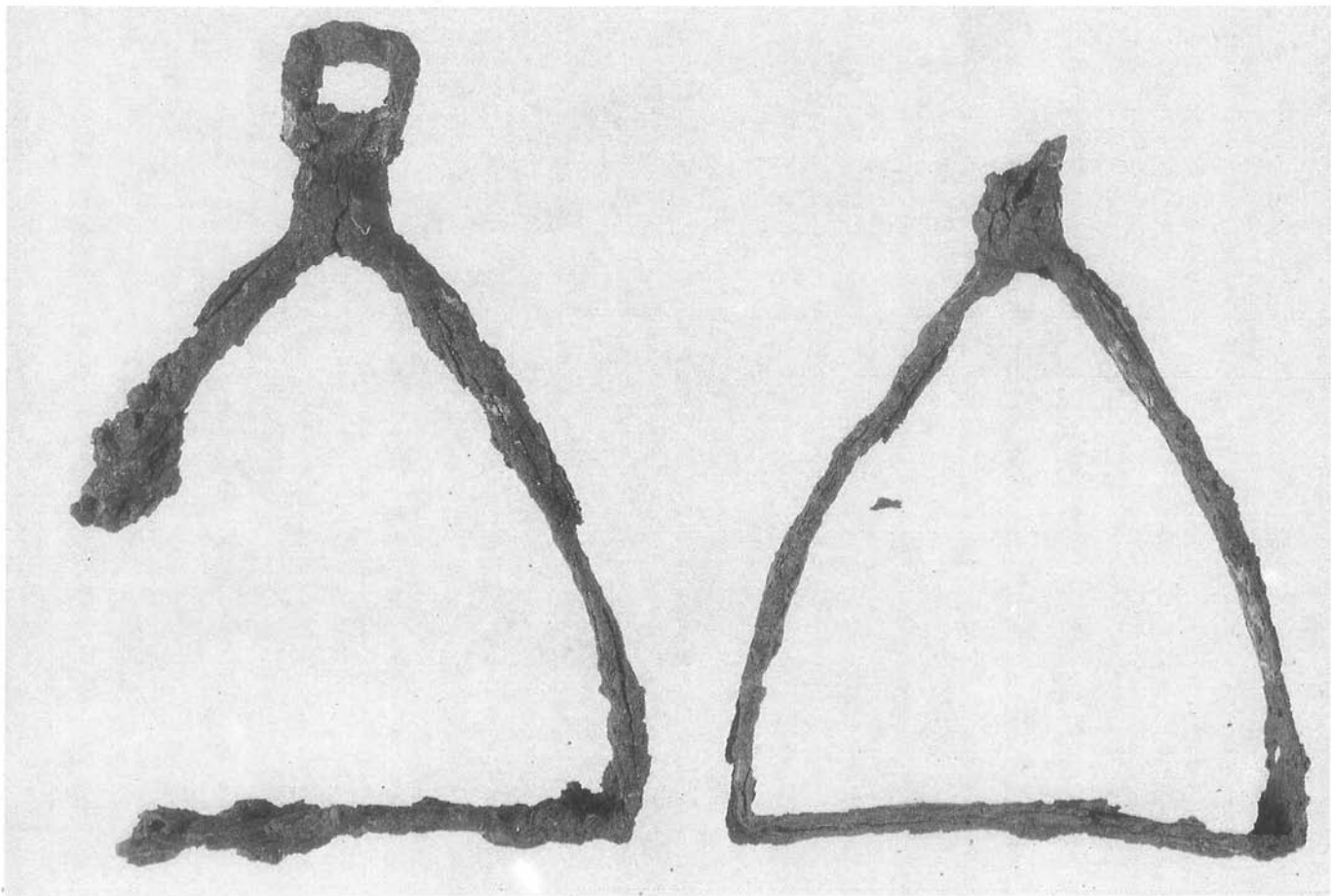
- 1964b Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. Arch. Ért. 95. 111–115.
- Parádi N.*
1955 A balatonfenyvesi agyagpalack. FA. VII. 141–147.
- Révész L.*
1989 Előzetes jelentés a karosi honfoglalás kori temető ásatásáról. (1986–1987) Arch. Ért. 114. 22–51.
- Sági K.*
1967 Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. VMMK. 6. 55–88.
- Cs. Sós Á.*
1954 Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár. Acta Arch. Hung. 4. 267–273.
- Szendrey Zs.*
1938 Halottak, szentelmények és eljárásmodok a varázslatokban. Ethnografia 32–46.
- Takács L.*
1987 Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Bp.
- Takács M.*
1992 Árpád-kori objektumok Kajárpéc–Pokolfadombon. Nyomdában
- Točik A.*
1971 Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jh. in der Südwestslowakei. SA XIX–1. 135–277.
1979 Mohyla z mladšej dozy bronzovej a kostrové pohrebisko z 11. štorocija v Čapore. SA XXVII–1. 87–124.
- Vörös I.*
1990–91 Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon. I–II. FA. XLI–XLII. 117–143., 179–196.
- Wenzel G.*
1862–1889 Árpád-kori új okmánytár. Pest–Budapest I–XII.

1. kép. A Sajólád–Kemejen előkerült palack

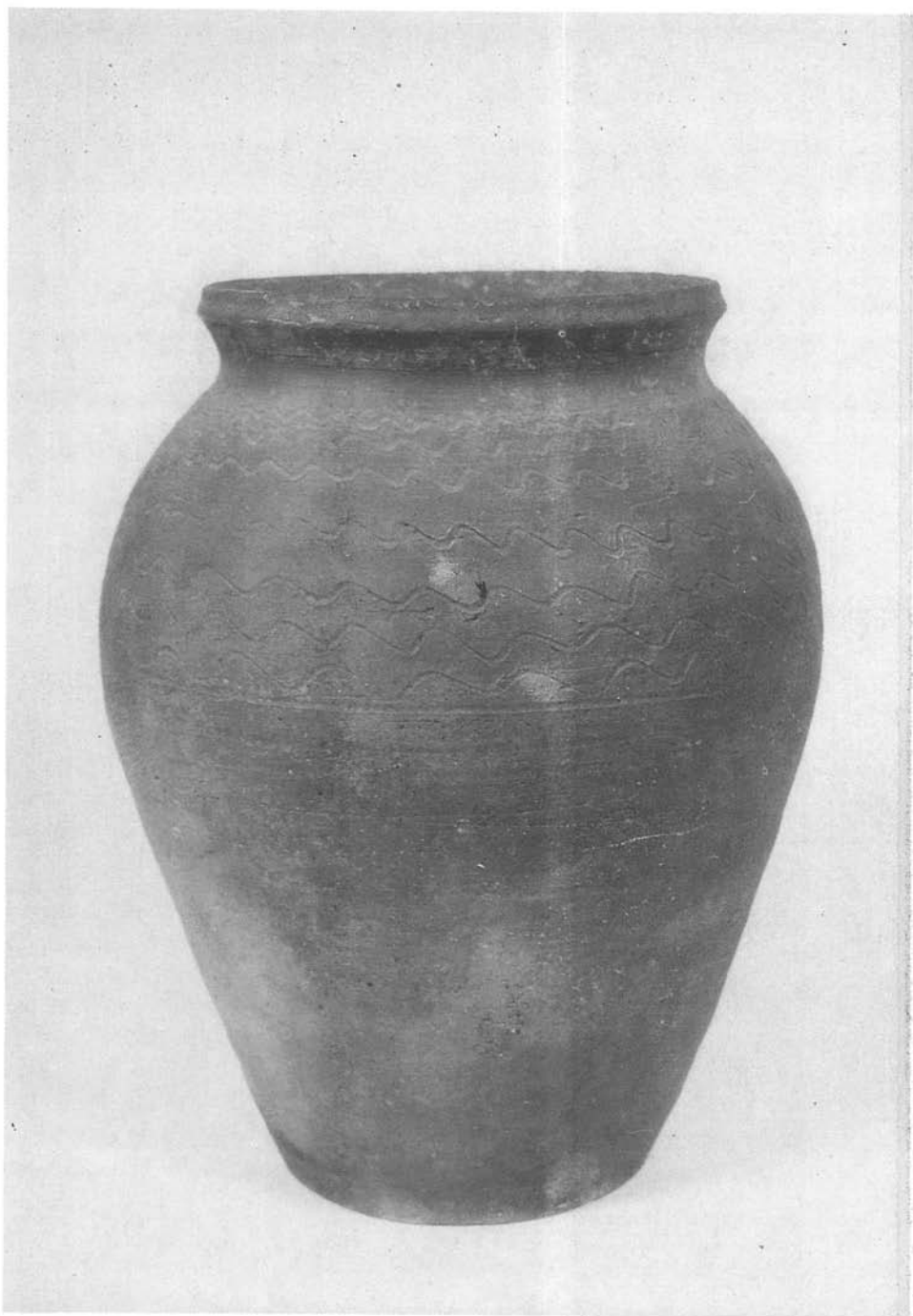
2. kép. Szikszó–Vadász patak partja, 2. sír zablája

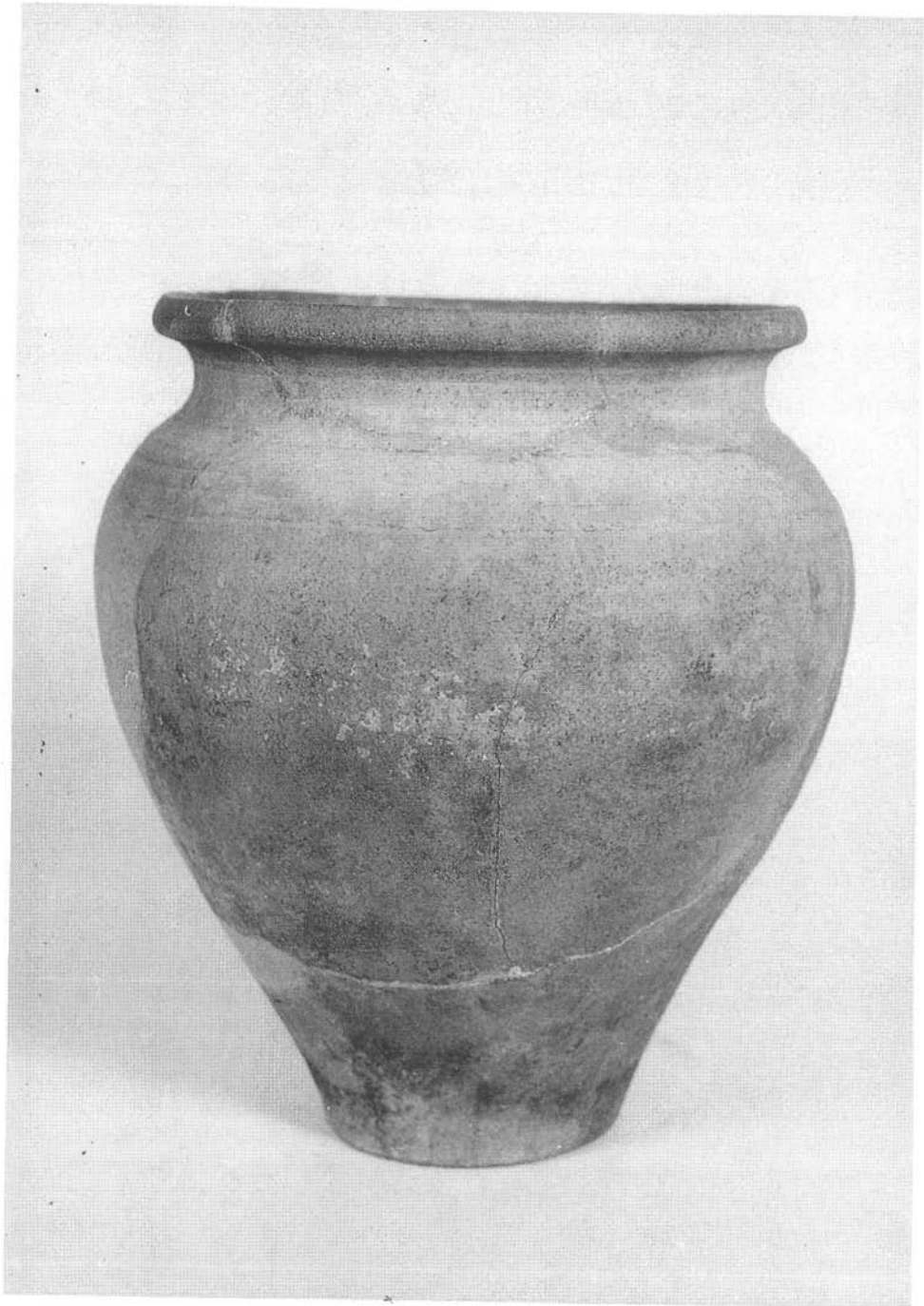
3. kép. Szikszó–Vadász patak partja, 2. sír karoling-normann típusú kengyele

4. kép. Szikszó-Vadász patak partja, a nagy edény

5. kép. Szikszó–Vadász patak partja, a kis edény

6. kép. Hódmezővásárhely–Nagysziget a sírok közé illeszkedő gödörből előkerült edény

ABERGLÄUBISCHE BRÄUCHE IN UNSEREN DÖRFERN DER ÁRPÁDENZEIT (Resümee)

Auf die abergläubischen Bräuche in den Dörfern der Árpádenzeit bzw. deren archäologische Spuren, die Bedeutung ihrer Erforschung, die Möglichkeiten und Schwierigkeiten ihrer Interpretierung machte als erster der Initiator der ungarischen Dorfforschung, István Méri, aufmerksam.

Am häufigsten stößt man bei Dorfausgrabungen auf Bauopfer und besonders zahlreich sind diese Funde im Zuge der Freilegung bedeutender Sakralbauten anzutreffen. Immer mehr erhöht sich aber auch die Zahl solcher Funde, die innerhalb oder außerhalb von Siedlungen zum Vorschein gelangen und nicht an ein Objekt zu binden sind, so daß ihre Interpretierung als Bauopfer unwahrscheinlich ist. Zu diesen können auch die bei einer Sondierungsgrabung 1983 in dem untergegangenen mittelalterlichen Dorf Kemej nahe der Ortschaft Sajólád entdeckten Funde gerechnet werden. Im Rahmen der Sondierungsgrabung gelang es, mehrere Objekte einer Siedlung des 12.–13. Jh. – Gruben und den Teil eines Gebäudes an der Oberfläche – freizulegen. Die Grube hatte einen Durchmesser von 1 m und von der heutigen Oberfläche aus gerechnet eine Tiefe von 2,66 m. Am Boden der Grube lag, mit der Öffnung nach Westen gerichtet, eine Flasche aus dem 12.–13. Jh., die völlig leer war (Abb. 1). Daneben fanden wir ein Stück vom Zahn eines Schweins, ein Stück vom Unterschenkelknochen eines Pferds sowie ein Stück eines menschlichen Oberschenkelknochens. Als Hilfe bei der Interpretation des ungewohnten Fundkomplexes diente das ethnographische Material. Das Gefäß, die Flaschenform selbst ist unter den ähnlich gearteten Funden recht selten, da eher die Töpfe unterschiedlicher Abmessungen als allgemeine Form anzusehen sind. Daß unsere Flasche jedoch kein Einzelbeispiel ist, belegen auch die Funde von Zalavár, Budapest–Csalogány utca und Sopron. Das Erscheinen des zur Aufbewahrung von Flüssigkeit benutzten Gefäßes, der Flaschenform, ist besonders dann begründet, wenn man bedenkt, daß den mittelalterlichen Hexenprozessen und dem ethnographischen Material gleichermaßen zu entnehmen ist, welche große Bedeutung, man in den abergläubischen Verfahren der Milch, dem Blut und dem im Morgengrauen gesammelten Tau beigemessen hat.

Das Auftauchen eines menschlichen Knochens in unserem Fund läßt sich ebenfalls mit Hilfe des ethnographischen Materials interpretieren. Demnach spielte der Tote, insbesondere die Körperteile eines unter ungewöhnlichen Umständen Verstorbenen sowie alles, was zu ihm gehörte, die Kleidung, der Sarg usw. im Rahmen von Zauberzeremonien für Gesundheit, Fruchtbarkeit und Glück eine große Rolle. Dieselbe Zauberkraft wurde auch den im Friedhof gefundenen Knochen zugeschrieben; wenn man sie beispielsweise einer Legehenne unterschob, schlüpfen davon die Kücken besser aus und vergrub man sie unter dem Stall, so wurden die Pferde glänzender und fetter. Der auch in unserem Fundkomplex vorkommende Pferdeknochen erfüllte laut Volksglauben ebenfalls den Zweck, Unheil und Verwünschungen abzuwenden.

Im Sinne obiger Darlegungen halten wir es für wahrscheinlich, daß in Sajólád–Kemej die gegenständlichen Reste eines Zaubers zum Schutz gegen die Behexung der Tiere und für ihre Gesundheit und Fruchtbarkeit gefunden wurden.

Der zweite Fund stammt aus einer wesentlich früheren Zeit. 1979 stieß man in der Umgebung der Ortschaft Szikszó bei gelegentlicher Sandförderung auf ein Reitergrab. Die Beigaben der Grabes waren ein fragmentierter Säbel, ein Zaum sowie ein Steigbügel.

Daraufhin führten wir auf dem Gelände eine kurze Rettungsgrabung durch, wobei ein weiteres Grab zum Vorschein kam. Die Tiefe der Gräber betrug 70 bzw. 73 cm, ihre Orientierung war annähernd 231° und 316°. Etwa sieben Meter nördlich der Gräber fanden wir ein mit der Öffnung nach unten gekehrtes großes Gefäß und darin, mit der Öffnung nach oben stehend, ein kleineres (Abb. 4–5), von der heutigen Oberfläche aus gerechnet in einer Tiefe von 160 cm. Und fünf Meter westlich der Gräber, in etwa 140–150 cm Tiefe von der heutigen Oberfläche, kamen zwei unversehrte Mühlsteine ans Tageslicht. Die Funde des ersten Grabes gingen verloren, so daß darüber nichts wesentliches gesagt werden kann. Das Steigbügelpaar karolingisch-normannischen Typs (Abb. 3) aus dem zweiten Grab läßt sich angesichts der neuesten Forschungen ins erste Drittel des 10. Jh datieren.

Auch die Analogien zu den Gefäßen sind ins 10. Jh. datierbar.

Eine gemeinsame Interpretierung der Funde ist mit zahlreichen Schwierigkeiten verbunden. Gefäße und Mühlsteine lagen im großen und ganzen in identischer Tiefe – 140–160 cm –, die Gräber aber waren wesentlich flacher, um 70 cm tief angelegt. Aus keinem der landnahmezeitlichen Gräberfelder kamen bislang Mühlsteine zum Vorschein, und auch das Vorkommen von Gefäßen außerhalb der Gräber ist eine sehr seltene Erscheinung. Aus der Rettungsgrabung ergab sich kein Anhaltspunkt, ob außer den beiden freigelegten weitere Gräber vorhanden waren, auch konnten wir keine Geländeerscheinungen beobachten, mit denen die Gefäße und Mühlsteine sich hätten verbinden lassen.

Anhand von Geschichtsmaterial bot sich eine Möglichkeit zur Deutung des Fundkomplexes. In unseren frühen Urkunden sind häufig Grabstellen, Friedhöfe als Grenzpunkte erwähnt. Im Zuge der Herausbildung der Dörfer mit beständigen Grenzen dienten diese allseits bekannten, aus ihrer Umgebung herausragenden Stellen offensichtlich als ausgezeichnete Orientierungspunkte. Die Beziehung zwischen Grenze und Bestattungsort blieb auch in den späteren Jahrhunderten erhalten, obgleich sich die Situation im Vergleich zu den frühen Angaben umkehrte: Nicht mehr die Friedhöfe wurden als Grenzpunkte benutzt, sondern man bestattete an die Grenze solche Menschen, die aus irgend einem Grunde nicht auf dem Friedhof des Gemeinwesens Platz finden durften – ungetaufte, hingerichtete bzw. eines gewaltsamen Todes gestorbene Personen.

Die Grenzmarkierungen bemühte man sich auch dort zu beschützen, wo es sich bei dem Grenzpunkt lediglich um einen einfachen Erdwall handelte. Dazu verbarg man in den Erdaufschüttungen geheime Grenzmarkierungen, wie beispielsweise Kohlenstücke, Ziegel, Steine, häufig Mühlsteine, Glas- und Keramikscherben bzw. ganze Gefäße. Unsere früheste schriftliche Angabe zu letztgenannten stammt aus dem Jahre 1167. Die mit den geheimen Grenzmarkierungen befaßte Forschung hält es für möglich, daß zwischen der mehrhundertjährigen Beziehung von Grenze und Bestattungsort sowie der Verwendung von Gefäßen zur Aufbewahrung von Speise und Trank als geheime Grenzmarkierungen ein Zusammenhang besteht, die ursprünglich vermutlich Requisiten des dem Verstorbenen geweihten Opfers gewesen sein dürften.

Ausgehend davon kann der Fundkomplex von Szikszó, wie wir meinen, als Grenzmarkierung interpretiert werden. Gleichzeitig aber ist der sehr frühe Charakter der Funde ein Hinweis darauf, daß mit der Herausbildung von Dörfern mit ständigen Grenzen bereits in dieser Zeit zu rechnen ist.

Mária Wolf

Abb. 1

Die in Sajólád-Kemej zum Vorschein gelangte Flasche

Abb. 2

Szikszó-Vadász patak partja, das Zaumzeug aus Grab 2

Abb. 3

Szikszó-Vadász patak partja, der Steigbügel karolingisch-normannischen Typs aus Grab 2

Abb. 4

Szikszó-Vadász patak partja, das große Gefäß

Abb. 5

Szikszó-Vadász patak partja, das kleine Gefäß

Abb. 6

Hódmezővásárhely-Nagysziget, das aus der zwischen den Gräbern liegenden Grube zum Vorschein gelangte Gefäß

СУЕВЕРНЫЕ ОБЫЧАИ В СЕЛАХ ЭПОХИ АРПАДОВ

(Резюме)

Первым, кто обратил внимание на суеверные обычаи наших сёл эпохи Арпадов, на их археологические следы, на важность изучения этих явлений, а также на трудности и возможности их интерпретации, был инициатор изучения венгерских сёл Иштван Мери.

В ходе раскопок поселений чаще всего мы находим строительные жертвоприношения, особенно часто они обнаруживаются во время исследования богатых церковных зданий. Но всё больше становится находок, которые находят на поселении или за его пределами, они не связываются с объектами, поэтому их отождествление со строительными жертвоприношениями маловероятно. К таким находкам относятся предметы, найденные во время раскопок погибшей деревни Кемей в окрестностях современного поселка Шайолад. При прокладке шурфа в 1983 году здесь было найдено несколько объектов поселения XII-XIII вв., ямы и часть наземной постройки. Диаметр ямы – 1 м, глубина от современной поверхности – 2,66 м. На дне ямы лежал сосуд XII-XIII вв., повернутый устьем на запад. Он был совершенно пуст (рис. 1). Рядом с ним были найдены фрагмент зуба свиньи, кусок берцовой кости лошади и часть бедровой кости человека. Для интерпретации необычного комплекса мы призвали на помощь этнографию. Сам сосуд, его форма (фляжка) представляет собой достаточно редкий тип, ведь наиболее распространенной формой керамики являются горшки различных размеров. Однако и у нашего сосуда есть аналогии: Будапешт-ул. Чалогань, Залавар, Шопрон. Появление формы фляжки, сосуда, используемого для хранения жидкости, становится особенно понятным если вспомнить, что судя по средневековым процессам ведьм и по этнографическому материалу особую роль в суеверных обычаях играли молоко, кровь и утренняя роса.

Интерпретацию человеческой кости в нашем комплексе можно найти опять-таки в этнографическом материале. Части тела умершего (особенно умершего при необычных обстоятельствах) и всё сопровождающее его: одежда, гроб и пр. играли большую роль в колдовских ритуалах. Такая же волшебная сила приписывалась костям, найденным на кладбище. Если их подкладывали под насадку, цыплята хорошо вылуплялись, если закапывали под ясли, лошади становились блестящими и толстыми. Согласно народным поверьям лошадиные кости, найденные в нашем комплексе, также играли апотропеическую роль.

В свете сказанного кажется вероятным, что на памятнике Шайолад-Кемей были найдены следы колдовства, целью которого являлась защита животных от порчи и обеспечение их здоровьем и плодородием.

Наш другой памятник датируется гораздо более ранним временем. В 1979 году в окрестностях Сиксо при добыче песка из карьера было найдено погребение с конем. Инвентарь погребения содержал фрагментированную саблю и узду, а также стремя. Мы произвели небольшое исследование на

территории и нашли ещё одно погребение. Глубина захоронений 70 см и 73 см, ориентация приблизительно 231° и 316°. В 7 метрах к северу от погребений был найден большой сосуд, перевёрнутый устьем вниз, а в нем сосуд поменьше, стоявший устьем вверх (рис. 4-5). Сосуды находились на глубине 160 см от современной поверхности. В 5 метрах к западу от погребений были обнаружены два целых жернова на глубине 140–150 см от современной поверхности. Вещи первого погребения утеряны, поэтому о них ничего существенного сказать нельзя. Пара стремян каролинго-норманского типа (рис. 3) датирует погребение последней третью X века.

Аналогии сосудов также датируются X веком. Общая интерпретация находок сопряжена со множеством трудностей. Сосуды и жернова были найдены примерно на одинаковой глубине 140–160 см, а погребения были совершены значительно выше, примерно на глубине 70 см. Ни в одном могильнике эпохи обретения родины не находили ещё жерновов, а сосуды вне могил находят весьма редко. В ходе исследования мы не обнаружили дальнейших погребений, но не нашли мы и следов поселения, с которыми можно было бы связать сосуды и жернова.

Возможности для интерпретации находок были найдены в историческом материале. В ранних дипломах часто упоминают погребения, могильники в качестве межевой точки. В процессе формирования сёл с постоянными границами эти места, хорошо заметные в данной местности и знакомые всем, служили ориентирами. Связь межи и погребального места сохранилась и в более поздние века, хотя по сравнению с ранними данными ситуация изменилась. Теперь уже не могильники были использованы в качестве межевых знаков, а на меже хоронили людей, которые в силу каких-то причин не могли быть погребены на кладбище села: некрещенных, казненных или умерших насильственной смертью.

Межевые знаки старались сохранить даже в тех местах, где таким знаком являлся простой земляной холм. Для этого под насыпь прятали секретные межевые знаки. Таковыми могли быть например куски угля, кирпичи, камни, часто жернова, фрагменты стеклянных и керамических сосудов, а также целые сосуды. Последнее подтверждается письменным источником 1167 года. Исследователи секретных межевых знаков предполагают, что использование сосудов, предназначенных для хранения пищи и напитков, в качестве секретных межевых знаков может иметь отношение к многовековой связи межи и погребального места. Первоначально эти сосуды возможно служили ритуалу жертвоприношения покойнику.

Принимая во внимание сказанное выше мы считаем, что комплекс из Сиксо может быть интерпретирован как межевой знак. В то же время весьма ранняя датировка обращает наше внимание на то, что уже в это время нужно считаться с образованием деревень с постоянной территорией.

Мария Волф

Рис. 1. Фляжка из с. Шайолад-Кемей

Рис. 2. Сиксо-Вадас патак партя, узда погреб. 2

Рис. 3. Сиксо-Вадас патак партя, стремя каролинго-норманского типа из погреб. 2

Рис. 4. Сиксо-Вадас патак партя, большой сосуд

Рис. 5. Сиксо-Вадас патак партя, маленький сосуд
Рис. 6. Ходмезёвашаржей-Надъсигет, сосуд, найденный
в яме, расположенной между погребениями